

Megjelent: Farkas Máté, Szabó Pál: *Regionális térszerkezeti sajátosságok Kelet-Közép-Európában és országaiban*. Közép-Európai Közlemények, VII. évf. 3-4.sz. 120-132.o.

Farkas Máté, Szabó Pál¹

REGIONÁLIS TÉRSZERKEZETI SAJÁTOSságOK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN ÉS ORSZÁGAIBAN

REGIONAL CHARACTERISTICS OF SPATIAL STRUCTURE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AND IN CEE COUNTRIES

ABSTRACT

The aim of this paper is to explore and analyze the regional specialities of Central and Eastern Europe (CEE) based on the classification of regions. In first part the theoretical and methodological foundation is summarized. One important foundation is the spatial structure, which includes the differences of the concentration of population and economy, and the inequalities of economic development in our viewpoint. The groups of regions may be prepared to analyze statistics indicators (in this case the population density and GDP per capita). In second part the changing definition and area of Central and Eastern Europe is described based on literature review. Finally – based on our own calculations using the data of Eurostat – we classify the regions of CEE. The different categories of regions are analyzed, and the following conclusions can be drawn from the present study, in CEE there are not large homogenous macroregions, and the countries are quite different from each other in point of types of regions, and the cities determine the regional inequalities of economic development, not only population density.

1. Bevezetés

Tanulmányunk célja Kelet-Közép-Európa és országainak regionális alapú térszerkezeti sajátosságainak feltárása. A munka első részében a térszerkezeti térségtipizálás elméleti és módszertani alapjait tekintjük át, a második részben a vizsgált térséget (Kelet-Közép-Európa) határozzuk meg. A harmadik részben saját számításokra építve, a régiók térszerkezeti csoportosítása révén teszünk kísérletet a térség és országai egyes térszerkezeti sajátosságainak feltárására. A különböző számításokhoz az Eurostat regionális adatbázisát, mint a vizsgált térségre egyetlen megbízható, összehangolt regionális és nagyvárosi adatbázist, valamint a world-gazetteer adatait használtuk fel. (A tanulmány a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 keretében készült.)

2. Térszerkezet és térségtipizálás

A térségtipizálás alapja, hogy a különböző földrajzi egységeket egy vagy több tényező szerint csoportokra bonthatjuk. A térségeket természeti tényezők szerint is osztályozhatjuk (pl. kistáj-kataszter) és társadalmi, gazdasági jellemzőik alapján is. Utóbbiak közül az egyik jellegzetes forma, ha egy kiválasztott társadalmi, gazdasági statisztikai mutató (pl. népességszám, egy főre jutó GDP) alapján képezünk különböző kategóriákat; itt különböző elveket lehet figyelembe venni a csoportok meghatározásánál (például egyenlő elemszám, egyenlő, kiemelt értékhez (pl. átlag) kapcsolódás), s így egy adatsorra is különböző

¹ dr. habil Szabó Pál adjunktus, Farkas Máté PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék, Budapest

csoportszámok jöhetnek ki. Lehet két mutató szerint is kategorizálni a térségeket, akkor ún. keresztáblához jutunk, amelynek celláiban jelennek meg az egy csoportba sorolt térségek. Ha még több tényezőt szeretnénk figyelembe venni egyszerre, akkor bevált módszer a klaszteranalízis, amely eljárás révén az egymáshoz hasonló jellemzőkkel bíró térségek egy-egy csoportba sorolódnak. (Részletesebben ld. Nemes Nagy szerk. (2005).) A fő probléma, hogy természetesen nem minden esetben válnak el egymástól élesen a kategóriák, mivel a csoportok közötti határvonalak egymáshoz közeli értékek között is húzódnak, ha olyan jellegű az adatsor. Ekkor a csoportosítási technika megválasztása és a csoportosítás szándéka határozza meg a végeredményt, és ha túl folytonos az adatsor, akkor célszerűbb több csoportot képezni, amiatt is, mivel így a teljes skála akkor több részre bomlik, így is érzékeltetve, hogy finomabbak az átmenetek.

Ha az egyes csoportok elemeinek földrajzi elhelyezkedése is lényeges – például keresve, hogy földrajzilag összefüggő tereket adnak ki, vagy éppen, hogy jelentős szóródást mutatnak a földrajzi térben egy-egy csoport elemei, azaz a földrajzi elhelyezkedés egyik magyarázóváltozója e a mutató(k) értékeinek – akkor térképen is ábrázoljuk az egyes csoportok elemeit.

Mi a célja az ilyen csoportképzésnek? A földrajzi terek egyediségének hangsúlyozása egy létező nézőpont több esetben, és a leíró regionális földrajz alapja, ugyanakkor mindig is igény volt a földrajzi tér törvényszerűségeinek feltárására (az egyedileg megfigyelt jelenségekből általános következtetés levonására), és ennek során a földrajzi tér makroszintű elemzésére. Ha a társadalom nem csak megfigyelő, hanem be is kíván avatkozni – különböző céllal – a területi társadalmi, gazdasági folyamatokba, akkor a területpolitika lép be a képbe, amelynél az előbbi esetben a lokális szinten, utóbbinál a regionális, országos stb. szinten nyer jelentőséget az ilyen feltárás. Itt csak egy gyakorlati példát kiemelve: a területfejlesztés célja a hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatása, amely térségek lehatárolása általában egy vagy több statisztikai jelzőszám alapján történik, azaz egy térségcsoportot „alkotunk”, amelyet utána a szakpolitika „kezelésbe” vesz (pl. konvergencia régiók az EU-ban, LHH-kistérségek Magyarországon).

Áttérve a térszerkezetre, megállapíthatjuk, hogy a földrajzi térrel foglalkozó társadalomtudományi és szakpolitikai körben a térszerkezet fogalma többféle értelmezésű és a leírásának kísérlete is többféle módon történhet (részletesebben ld. Szabó 2008). Utóbbinak egyik formája amikor egyrészt régiók közötti mennyiségi és minőségi differenciák, másrészt a földrajzi környezet elemeinek elhelyezkedése, súlya alapján történik a térszerkezet feltárása; ebben a munkában mi ezt az utat választjuk. Ezt pontosítva: egy-egy földrajzi tér általános térszerkezete alatt a társadalmi-gazdasági koncentrációkat (csomópontok, tengelyek), valamint a területi fejlettségi különbségeket (zónák) értjük együttesen (az alkotóelemek elméleti kérdéseiről részletesebben ld. Szabó-Farkas 2014). Ezen elméleti alapra támaszkodva a térszerkezeti csoportosítás itt két jellemző együttese szerinti csoportképzést jelent. Ehhez a kiindulási alap egy területi keret több térséggel, valamint társadalmi, gazdasági statisztikai adatok. Utóbbiról elmondható, hogy az általános társadalmi és gazdasági koncentráció jelenségét leginkább (és legpraktikusabban) a népesség és a gazdasági értéktermelés (GDP) abszolút adataival lehet megfogni, amelyeket a területnagysággal vagy egymással is lehet kombinálni, s így a mennyiség mellett a minőségi jellemzők (népsűrűség, gazdasági sűrűség, gazdasági fejlettség) is megjelenik. (A térszerkezet összetett értelme azonban értelmezésbeli keveredést is okozhat, főként, amikor nem egyértelmű, hogy mennyiségi vagy minőségi jegyek, vagy éppen mindkettő alapján osztályozzuk a földrajzi teret (pl. szegény vagy gazdag nagyvárosok (koncentrációk), szegény vagy gazdag vidék).)

A térszerkezeti csoportosítás alapjául vehetjük az 1. táblázatban rögzített egyszerű kombinációt, ahol a térségeket két jellemző alapján osztályozzuk: népsűrűség és egy főre jutó GDP. Ennek az értelmezése a vidéki(es) vagy városi(as) és a fejlett (gazdag) vagy elmaradott

(szegény) jelzők párosítása egyes térségekhez; így jönnek ki a táblázatban jelölt kategóriák. A GDP/fő a gazdasági fejlettséget (minőség), míg a népsűrűség a társadalmi koncentrációt (mennyiség) adja vissza, ugyanakkor a területre vetített GDP (gazdasági sűrűség) is megjelenik ebben a táblázatban (amely a GDP/népesség és a népesség/terület mutatóinak szorzataként előáll), párosulva az egyes kategóriákhoz. (A fejlett városi térségekben egyértelműen magas az értéke és az elmaradott vidéki térségekben pedig alacsony, ugyanakkor a közepes gazdasági sűrűség kétértelmű, mivel az elmaradott városi térségek és fejlett vidéki térségek jellemzője is lehet.)

1. táblázat: Térségtipizálás térszerkezeti szempontból I.
Table 1. The classification of regions based on spatial structure

népesség/terület magas	elmaradott városi térségek (közepes GDP/terület)	fejlett városi térségek (magas GDP/terület)
népesség/terület alacsony	elmaradott vidéki térségek (alacsony GDP/terület)	fejlett vidéki térségek (közepes GDP/terület)
	GDP/népesség alacsony	GDP/népesség magas

Ez a felbontás, ha nagy az elemszám és nincsenek éles határok, akkor finomítható például 2X3-as, vagy 3X2-es, vagy akár 3X3-as csoportfelbontásra. A legutóbbit a 2. táblázat szemlélteti. Ennek előnye, hogy nem teszünk markáns különbséget városi és vidéki térség között, hanem egy átmeneti zónát is kijelölünk, valamint a gazdasági fejlettség esetében is megjelenik egy átlagos kategória, s így nem csak az éles kontrasztot felmutató fejlett vagy elmaradott kategóriába sorolásra van lehetőség. (Egyúttal a teljes értékskála is több részre oszlik, kisebbek lesznek a csoportok értékintervallumai, s így egymáshoz közelebbi értékkel bíró elemek kerülnek egy-egy csoportba.)

2. táblázat Térségtipizálás térszerkezeti szempontból II.
Table 1. The classification of regions based on spatial structure II.

népesség/terület magas	elmaradott városi térségek	átlagos fejlettségű városi térségek	fejlett városi térségek
népesség/terület közepes	elmaradott átmeneti térségek	átlagos fejlettségű átmeneti térségek	fejlett átmeneti térségek
népesség/terület alacsony	elmaradott vidéki térségek	átlagos fejlettségű vidéki térségek	fejlett vidéki térségek
	GDP/népesség alacsony	GDP/népesség közepes	GDP/népesség magas

A további finomítás másik lehetősége, hogy a térszerkezet szempontjából fontos koncentrációkat (csomópontok) azonosítjuk be az egyes térségekben, és ez alapján keressük tovább a különbséget az egyes régiók között, azaz ezen tényezőt is figyelembe vesszük a csoportok képzésénél. Ez azért lehet lényeges elem, mert egy-egy régió értéke komoly belső különbségeket fedhet el, például egy alapvetően vidékies térségben egy komoly nagyvárosi központ révén a térség összképe átlagos lesz, miközben éles kontraszt jönne ki, ha kétfelé bontott földrajzi térként kezelnénk. Ugyanakkor azzal is indokolható ezen tényező, a nagyváros, mint csomópont külön kiemelése, hogy jelenleg a nagyvárosok a társadalmi-gazdasági koncentráció és fejlődés kulcsszereplői, mint növekvő és fejlődő központok léteznek a földrajzi térben. Módszertanilag e szemlélet érvényesítése azt jelenti, hogy az alapcsoportokat megkétszerezük azáltal, hogy a társadalom-gazdaság (praktikusan a

néesség) a térségben egy (vagy két-három közel azonos súlyú) központban koncentrálnak, vagy viszonylag egyenletesebben oszlik el a térségen belül. Ezzel azonban új elnevezést is kapnak (kaphatnak) a csoportok.

Az itt leírt módszereket Kelet-Közép-Európa vizsgálatára használjuk fel, azonban ehhez első lépésként a kelet-közép-európai makrorégiót, mint keretet határozzuk meg.

3. A vizsgált térség

Kontinensünk egészének térfelosztása csak a XX. században került a geográfia és a történelemtudomány, valamint a közvélemény és a politika homlokterébe. A tudományos alapokon nyugvó térfelosztások nem egyszer nyertek politikai és ideológiai töltést, s más felosztásokat háttérbe szorítva kihatottak a társadalom térbeli szerveződési folyamataira is.¹

Természetesen Európa makroregionális beosztása igen sokrétű lehet, a természetföldrajzi adottságoktól és viszonyoktól kezdve a kulturális, etnikai megközelítéseken át a geopolitikai, társadalmi-gazdasági választóvonalak által képzett határokig. Mező Ferenc (2001) gondolataival élve, talán Európa középső részének (a szorosabb értelemben vett Közép-Európának) az egzakt meghatározása a legnehezebb a tudomány számára, hiszen e térség koncepciója már több évszázada valamilyen politikai célzattal került meghatározásra, míg Európa többi nagytérségének körülírása általában érdektelen, tudományos megalapozottsággal történt.² Kelet-Közép Európa fogalma tehát a történelem során a németajkú politikai „Mitteleuropa” gondolattól kezdve később a szovjetek által befolyás alá került és „homogenizált” térségig, majd az Európai Unió 2004-es bővítése kapcsán perifériaként kezelt területig számos történelmi és politikai-ideológiai kontextusban nyert értelmezéseket.³ Jelen alfejezetben a további vizsgálatainkhoz szükséges területi keret lehatárolását vázoljuk fel a (Kelet-)Közép-Európát érintő térfelosztási elképzelések áttekintésével, főleg a német és hazai elképzeléseket vesszük számba.

A Kelet- és Közép-Európa sajátosságaival, határaival kapcsolatos viták gyökerei a XIX. századig nyúlnak vissza, elsősorban az akkori orosz, illetve német gondolkodók elmélkedéseiben. Az Orosz Birodalom fejlődése és térnyerése kapcsán, valamint Európához való viszonyában Kelet-Európa határát akkoriban többnyire az Urál-hegység–Kaszpi-tenger–Kaukázus vonalán húzták meg, de volt olyan orosz gondolkodásmód, amely inkább a kulturális (a szláv-görög és a germán-latin civilizációhoz kapcsolható) határokat tartotta szem előtt a kontinens keleti és nyugati felének megkülönböztetésekor, míg az ún. eurázsiai gondolkodás az Orosz Birodalmat külön szubkontinensként kezelte.⁴ A XIX. század nagy részében Európa nyugati és középső felének gondolkodói többnyire egyetértettek abban, hogy Közép-Európa Nyugat-Európa része, mely az akkori Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia keleti és déli határainál ér véget, s Kelet-Európa csak ezen túl kezdődik. Ettől eltérő fogalmak használata, mint pl. a német és orosz nyelvterület közti, Skandináviát, Olaszországot és a Balkánt is magába foglaló Zwischeneuropa – mint Köztes-Európa – a versailles-i békeszerződések előtt kivételesnek számított, azt először német földrajztudósok használták az 1910-es években.⁵ (A Köztes-Európa terminológia csak német nyelvterületen vált leginkább ismertté, a magyar történettudományban leginkább Pándi Lajos és Romsics Ignác írásai alapján terjedt el, akik a 20. század folyamán a határváltozásoktól leginkább sújtott Finnországtól Görögorszáig terjedő övezetre használták a kifejezést.)

Közép-Európa fogalma ugyanakkor már a XIX. századi Németországban is megjelent, akkoriban a kifejezés alatt szinte kizárólag a német birodalmi területet értették, később azonban a nemzetállam-koncepció térnyerésével a felosztás politikai kérdéssé vált. A német vezetésű közép-európai integráció első kigondolója, a „Mitteleuropa-gondolat” atyja Friedrich List volt, aki a német állam jövőjét Európában látta, vagyis véleménye szerint a németeknek a kontinensen belül kellett volna gyarmatokat szerezniük. A célja egy közép- és kelet-európai

gazdasági és politikai egység létrehozása volt, melynek határai egészen Perzsiáig tartottak volna, melynek érdekében még vasútvonal kiépítését is javasolta a német tengerparttól Közép-Európán és a Balkánon át egészen a Perzsa-öbölíig.⁶ Közép-Európát elsőként azonban konkrét határokkal Alfred Kirckhoff német geográfus írta le, aki a mai Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Ausztria, Svájc, Kárpátalja, a volt jugoszláv utódállamok, valamint Bulgária területét is beleértette abba.⁷ Nem sokkal később Josef Partsch Közép-Európát természetes határok mentén definiálta, mely a Kelet-Európa és Nyugat-Európa, valamint a Török Birodalom közötti térséget egyesítette; Bosznia, Románia, Bulgária és Montenegró Közép-Európa-hoz sorolása esetében teljesen megegyezett a német külpolitika irányultságával. Partsch után az osztrák Hugo Hassinger az egész koncepcióval kapcsolatban úgy elmélkedett, hogy szerinte hiábavaló egy teljesen tiszta, egyértelmű Közép-Európát, mint földrajzi koncepciót megfogalmazni.⁸ Az első világháború során a német geográfusok egyöntetűen egyetértettek abban, hogy a Partsch által megfogalmazott Közép-Európa ideálisnak tekinthető, s a háború során szükségessé válhat Közép-Európa kiterjesztése.

A francia geográfus, Emmanuel de Martonne *L'Europe Centrale* (1930) című írásában a térségbe Németországot, Ausztriát, Svájcot, Lengyelországot, Csehszlovákiát valamint Magyarországot sorolta, mely megközelítés szintén nem állt messze Josef Partschétól; szemben azokkal a brit geográfusoktól származó nézetekkel, melyek inkább Kelet-Európa koncepcióját támogatták volna Közép-Európa rovására.⁹ Okey nem egy nyelvi sajátosságra is felhívja a figyelmet munkájában (1992). A német tudományos berkekben ugyanis elterjedt egy „régí Közép-Európa” koncepció, mely magában foglalja Olaszország északi részét, míg a „modern” már nem, ugyanakkor utóbbi kiterjed a Balkán-félszigetre is; különbséget tettek továbbá többek között a már említett „Mitteleuropa” valamint egy kisebb kiterjedésű „Zentraleuropa” között, illetve – s ami témánk szempontjából hangsúlyosabb – elkülönítették egymástól Kelet-Közép, valamint Délkelet-Európát is.

Összességében elmondható, hogy a német szóhasználatban Európa térfelosztása egy hármass osztatként jelent meg (Nyugat-, Kelet-, és Közép-Európa), melynek keleti része Oroszországot és annak nyugati határövezetét jelentette. Az angolszász nyelvhasználatban ezzel ellentétben Kelet-Európa pusztán az 1918-as békeszerződések után létrejött utódállamokat jelentette, nem tisztázva Oroszország helyét Európában. A magyar, cseh valamint lengyel szerzőktől származó, angol nyelven íródott művekben a szerzők saját országaikat általában közép-európaiként definiálják, Oroszországot viszont „kizárják” Európából, így létrehozva azt az elképzelést, mely szerint Európa keleti fele (tkp. Oroszország) nem tekintendő a kontinens szerves részének.

A második világháborút követően egészen az 1980-as évek végéig, a kilencvenes évek elejéig a „vasfüggöny” Európát olyan markánsan osztotta két részre, hogy a kelet–nyugat politikai és ideológiai megosztottság mellett minden más különbség szerepe elhalványult.¹⁰ Ebben a geopolitikai helyzetben Európa, és ezen belül Közép-Európa szerepe leértékelődött, mivel a két egymással szemben álló ideológia megtestesítője és hirdetője, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió geopolitikai versenyzésének csak egyik színtere volt „az öreg kontinens”, céljaik s érdekeik globálisan szerveződtek. Ez eltüntette, elfedte az addig több-kevesebb sikerrel önálló szereplőként megjelenő Közép-Európát. A duális geopolitikai erőter következtében az európai politikai földrajzi térszerkezetben Közép-Európa „megszűnt létezni”. Közép-Európa létét az is megkérdőjelezte, hogy annak sok definíciójában helyet kapó német területek helyzete megváltozott, mivel az NSZK és Ausztria nem csatlakozott a keleti blokkhoz. Az európai integráció felé haladó nyugat-európai államok ekkortájt nemcsak a köznyelv, a sajtó valamint a politika, de a tudományos élet fórumain is kisajátították maguknak az Európa szó használatát, s a kontinens másik felét a Szovjetunióval, s a többi szocialista országgal Kelet-Európának, sok esetben pusztán „Kelet”-nek, keleti tömbnek nevezték el.¹¹ Közép-Európa fogalma tehát ekkoriban tartalmilag kiüresedett, s eltűnt a

köztudatból, később a Szovjetunió felbomlása után kapott újra teret a politikai diskurzusokban. Ahogy Probáld-Szabó (2005) idézik Merje Kuust (2004, 480): „Közép-Európa létének fő értelme eleve – és mindmáig – abban rejlik, hogy megkülönböztesse magát Kelet-Európától”.

Kelet-Közép-Európa első tudományos leírása Oskar Haleckitől származik (1962), aki szerint a Szovjetunió – és a korábbi cári Oroszország – nem európai, hanem eurázsiai hatalom, s így Európa határai a Szovjetunió nyugati határáig terjednek. A kontinens nyugati felét ellenben négy, történelmileg és politikailag relevánsnak tekinthető régióra osztotta: Nyugat-, Nyugat-Közép-, Kelet-Közép- és Közép-Európára. Nyugat-Európa így a Rajnától nyugatra, délre és északra fekvő területeket jelentette (beleértve Olaszországot és Skandináviát is); Kelet-Európának viszont csak a lengyel–litván államszövetség keleti és délkeleti peremvidékeit, a fehéroroszk, valamint ukránok lakta területeket tekintette. E kettő közé helyezte el Közép-Európát, amelyet további két részre osztott. Nyugat-Közép-Európát a német nyelvterülettel azonosította, s azokat az államokat értette rajta, melyek a nagyrégió keleti felétől gyökeresen más fejlődési utat jártak be (Ausztria, NSZK, Svájc). Az ettől keletre, de a fehéroroszk–ukrán nyelvhatártól nyugatra eső részeket pedig Kelet-Közép-Európának nevezte el. Kelet-Közép-Európa ezáltal a Baltikumot, Lengyelországot, a cseh és szlovák területeket, a Duna-medencét és a Balkánt foglalta magába, vagyis gyakorlatilag a szovjet hatalmi szférába került országok váltak részévé. Halecki Kelet-Közép-Európa fogalma azonban sem a szovjet blokk országaiban, sem a nyugati világban nem tett szert túl nagy népszerűségre, s a világszerte elterjedt Kelet-Európa fogalom kiszorítására sem volt képes.¹²

Hazánkban az 1960-as évek végére, hetvenes évek elejére tehető a Kelet-Közép-Európa fogalom viszonylagos elterjedtsége, s használatának kezdete. Elsők között említhetjük Berend T. Iván és Ránki György (1969, 1976) monográfiáját, ahol a szerzők Európa keleti felének egyik alrégiójaként tekintettek Kelet-Közép Európra, szóhasználatuk viszont más volt: a térséget „Közép-Kelet Európánaként” azonosították. Ez az elnevezés tulajdonképpen Kelet-, és Közép-Európa összevonásából eredt, a szerzők e térségbe Oroszországot is beleértették. Később, más történészek munkáiban is fennmaradt ez a – nyelvtani logikája szerint helytelen – kifejezés. Berend és Ránki a történeti lengyel–litván, cseh és magyar területek mellett a volt Osztrák-Magyar Monarchia osztrák felét, valamint Görögország kivételével a Balkánt is a régió részének tekintették. Könyvük angol nyelvű változatában a magyar „Közép-Kelet” fordítással ellentétben viszont nem „Central Eastern”, hanem „East Central” szerepelt, ami már Kelet-Középnek felel meg. Enyedi György (1978) gazdaságföldrajzi munkájában Kelet-Közép-Európa fogalmába a Szovjetunió kivül eső valamennyi szocialista országot bevonta: Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Romániát valamint Bulgáriát is.

A Kelet-Közép-Európa koncepció kedvezőnek mondható nemzetközi fogadtatásához az is hozzájárult, hogy a térség közép-európaiként – és nem keletiként, vagy „Európán kívüliként” – való világos megkülönböztetésével sokan a demokratizálódási folyamat előképét is belelátták. Szovjetellenes és politikai programot adó jellegével a cseh Milan Kundera 1984-es írása (Tragedy of Central Europe) még nagyobb visszhangot váltott ki a nemzetközi téren, hiszen a mű megjelenése tulajdonképpen egybeesett a Szovjetunió hanyatlásának kezdetével. Közép-Európa ebben a németek és az oroszok közé szorult népek (lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok, osztrákok) egy részének hazáját, „az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónáját” jelentette. E régió országai Ausztrián kívül a második világháború után a szovjet érdekszférába kerültek, ahogyan Kundera fogalmazott, az oroszok e népeket „leigázták”. Politikai viszonylatban tehát ekképp Közép-Európa a Kelet részévé vált, ám kulturális értelemben továbbra is a Nyugathoz, azaz az „igazi Európához” tartozott.¹³

Romsics Ignác fentebb már több alkalommal idézett írásában (1997) a történettudományban Kelet-Közép-Európa fogalmának első használójaként Lackó Miklóst (1975) említi, aki Európa Elbától keletre eső részén belül megkülönböztette az „inkább közép-európai típusba sorolható” osztrák és cseh területeket, Kelet-Közép-Európát (Lengyelország, Magyarország és a „balkáni típushoz közelítő” Románia), illetve Délkelet-Európát, vagyis a balkáni országokat: Jugoszláviát, Bulgáriát és Görögországot.

Európa társadalmi-gazdasági kettészakadásának idején az Európa Tanács több konferenciát szervezett a kontinens lehatárolásának és térfelosztásának kérdéseiről, több geográfus szakértő részvételével. Az elfogadott ajánlás Rolf-Joachim Sattler 1971-es írása volt, melyet később több ország földrajz-tanterveiben és atlaszaiban is alkalmaztak. Sattler felosztása önálló régióként szerepeltette Délkelet-Európát, Romániát viszont nem sorolta be egyértelműen sem Kelet-Közép, sem Délkelet-Európába.¹⁴

Az utóbbi néhány évtizedben, nem kis mértékben a délszláv háború hatására, majd a migrációs és etnikai folyamatok hatására újból felszínre kerültek Európa vallási és kulturális törésvonal menti kettéosztottságának kérdései, amely szerint a fő választóvonal Európában a nyugati és keleti kereszténység között a 11. században kialakult határ mentén húzódik. A 19. és 20. században a szlavofil gondolkodóktól (ld. korábban) kezdve egészen Samuel Huntingtonig e koncepciónak számos híve akadt. Huntington civilizációs elmélete szerint a nyugati kultúra keleti határvonala északon Finnország és a balti államok keleti határai mentén húzódik, a görög katolikus és ortodox vallás találkozása mentén kettészeli Fehéroroszországot és Ukrajnát, majd innen nyugat felé fordulva az Osztrák–Magyar Monarchia keleti és déli határait követi.

Ahogy ez a sok megközelítés, s a fejezet eleji idézet is jelzi, kontinensünk térfelosztása és az egyes régiók határainak egzakt meghúzása korántsem egyszerű feladat. Az egyes makrotérségek meghatározása ugyanis nem pusztán földrajzi, de történeti, etnikai, kulturális és politikai alapokon is történhet, ahogy Kelet-Közép-Európa esetében Andrew C. Janos (2000) is megállapítja. Történetileg Kelet-Közép-Európa két középkori nagyhatalom, a Bizánci és a Frank Birodalom határtérségében feküdt, a Lajtától és az Elbától keletre, valamint a jelenlegi Görögországtól és Törökországtól északra. Később azonban a létrejövő és eltűnő államok, a változó államhatárok és az aktuális politikai események hatására főleg a 19. század második felétől az orosz és a germán nyelvterület közti átmeneti zónaként, 1945 és 1989 között pedig a szovjet érdekszféra területként azonosították. Ezért is hangsúlyozza Janos, hogy Kelet-Közép-Európa „egy földrajzi entitás konkrét természeti és politikai határok nélkül”.¹⁵ A Szerző monográfiájában Kelet-Közép-Európa országainak, s így vizsgálata területi keretül Albániát, Bulgáriát, Csehországot és Szlovákiát, Magyarországot, Lengyelországot, Romániát, a volt Jugoszláviát valamint a volt NDK-t határozta meg.

Munkánk során alapvetően több elképzeléshez igazodunk. Egyrészt Kelet-Közép-Európát magyar szemszögből nézzük, s így hazánkon kívül a Visegrádi országokat, azaz Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát soroltuk ide. Ezen kívül a több helyütt kérdéses Romániát is bevettük a vizsgálatba, ellenben Bulgáriát már Délkelet-Európa részének tekintjük, így azt kihagytuk az elemzésből. Egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia történeti öröksége miatt, másrészt a magyar szomszédságot is alapul véve Ausztria is bekerült a munka során vizsgálandó térségbe. Hasonlóan a szomszédág miatt a volt jugoszláv utódállamok közül az EU-tag Szlovéniát és Horvátországot is bevettük. Ezen keret kiválasztása mellett szólt az is, hogy egységes, összehangolt adatbázis erre áll rendelkezésre (az Eurostat jóvoltából). Bár magyar szemszögünkben Ukrajna és Szerbia még szóba jöhetett volna, de mind makroregionális besorolásuk, mind EU-n kívüliségük (adathiány, Schengeni határok stb.) miatt kihagytuk. Kérdésként merült még fel a volt NDK, de nem vettük be, mivel Németországot így ketté kellett volna osztani, valamint korábbi vizsgálatok feltárták, hogy külön csoportot alkotnak ebben a közép-európai térben az ex-NDK régiók (ezt ld. legutóbb

Lengyel 2012, Egri-Litauszky 2012 munkáiban). Fontos azt is kiemelni zárasképp, hogy az elmúlt időszak hazai és külhoni, nevében Kelet-Közép-Európára vonatkozó vizsgálatok elég különböző területi keretekkel dolgoztak, azaz nem található egyelőre erről az oldalról sem egy egységes elképzelés, hanem, ahogy több szakértő is megfogalmazta, a régió (itt makrorégió) egy konstrukció, amelyet a cél szempontjából alkotnak meg. (Esetleg az ilyen jellegű vizsgálatok adnak majd olyan újabb információkat, amelyek ezen makrorégió jövőbeli lehatárolását segíthetik.)

A területi kereten túl a területi szint megválasztása volt fontos. Célunk volt minél alacsonyabb regionális szintű vizsgálat, ami az Eurostat adatbázisa miatt a NUTS 3 szintet jelentette végül; ez 218 egység. A térségbeli országok területi beosztásaival itt nem foglalkozunk (ennek összefoglaló jellemzőiről ld. pl. Pálné 2001, vagy történeti folyamatairól ld. pl. Gulyás 2009, Gulyás 2010).

4. Térségkategorizálás és eredményei

A térség régióinak csoportosítása többféle formában, többféle szempont szerint megtörtént már korábban, ám az általunk felállított térszerkezeti térségtipizálás azonban nem figyelhető meg, mivel vagy a minőségi jegyek, vagy a mennyiségi jegyek dominálnak ezekben a munkákban, egy jellemző alapján, vagy egyszerre sok társadalmi, gazdasági jellemző szerint (pl. klaszteranalízis révén) csoportosítják a régiókat (legutóbb itthon pl. Lengyel 2012, Egri-Litauszky 2012). Emellett törekvések vannak a térség térszerkezeti jellemzőinek átfogóbb összefoglalására, leírására is (legutóbb itthon pl. Rechnitzer 2013, Szabó-Farkas 2014).

Az első közelítési szempont a koncentráció különbségein alapul, azaz a városi és vidéki térségek megkülönböztetésén. Az egyik ilyen alapmunka az Európai Közösség Ötödik Kohéziós jelentésében jelent meg, ahol városi és vidéki térségeket próbáltak beazonosítani az Európai Unió területén¹⁶; ennek akkor öt régiókatéória (NUTS3 szinten) lett az eredménye. Ugyanekkor az Eurostat regionális statisztikai évkönyvében (2010) is megjelent egy regionális szintű város-vidék különbségre épülő csoportosítás, amely az OECD módszerére épült. Itt három kategóriát különböztettek meg: döntően városi régió (a régió lakosságának kevesebb mint 20%-a él vidéki térségben), átmeneti (közbenő) régió (lakosság 20-50%-a rurális térben él), döntően rurális régió (lakosság 50%-a vagy több vidéki a régióban). Ezt később még tovább finomították, és végül eljutottak a jelenlegi rendszerhez, ahol három kategória van.¹⁷ Az így kirajzolódó területi kép egy mozaikos Európát mutat, a centrumban megfigyelhető egyfajta népsűrűsödéssel, valamint egyes perifériák ritkán lakottságával. A módszer révén minden NUTS 3 régió besorolást nyert, és mi is ezt vettük alapul a vizsgálatunkhoz.

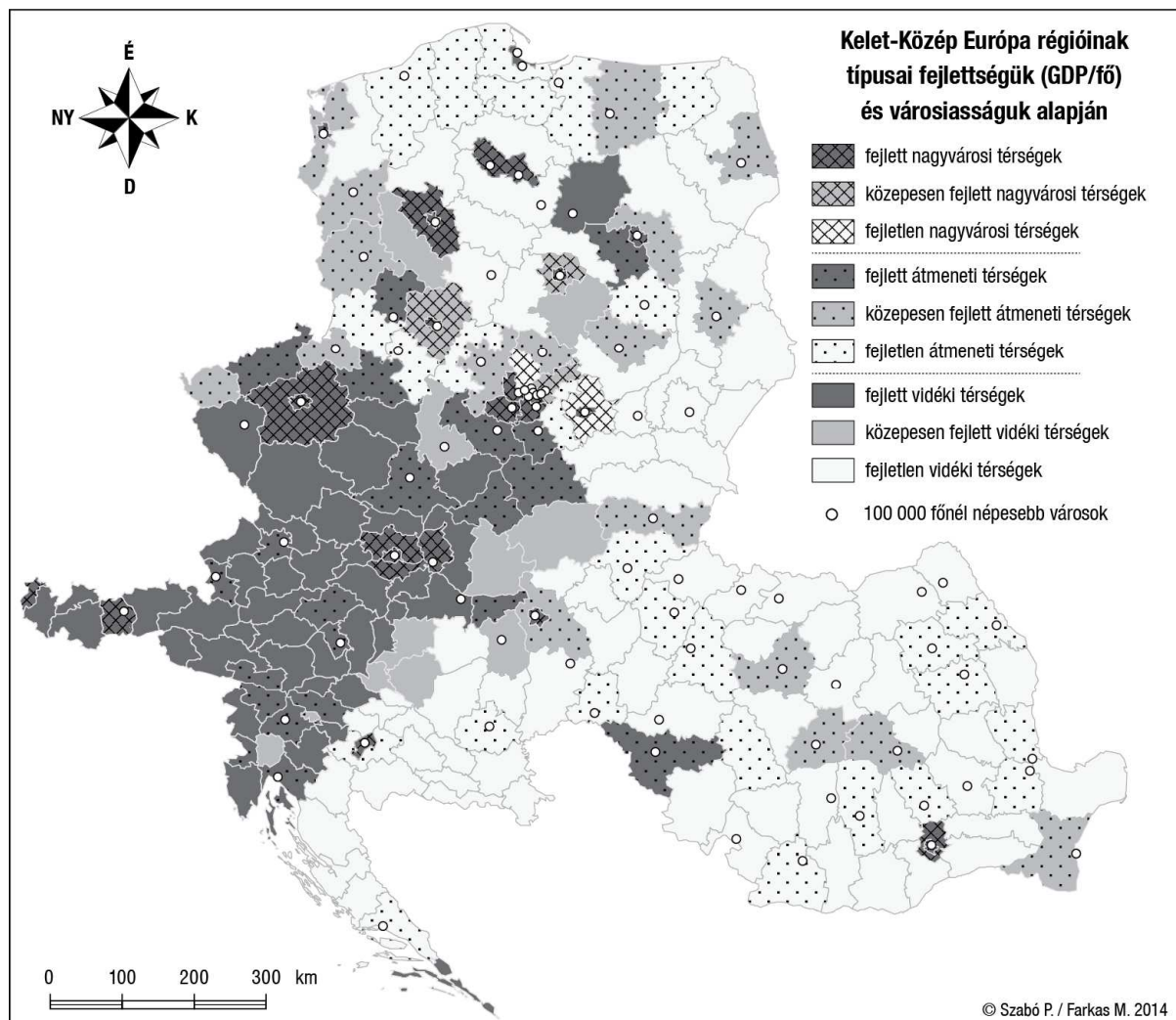
A gazdasági fejlettség alapján történő régiócsoportosításra sokféle munka készült az elmúlt időszakban is (több hazai, pl. Horváth 2009, Egri et al 2009, Kuttor 2009, Lengyel 2012, illetve külhoni pl. Heyns 2005; Artelaris et al 2010). Az eredmények a fővárosok kiemelt szerepét, valamint a nyugat-kelet ellentétet mutatják általánosan. Ha a hivatalos oldalról indulunk ki, akkor kiemelhető az EU regionális politikájának legújabb (2014-2020) fejlettségi kategorizálása a teljes Európai Unió területére, regionális szinten (GDP/fő, pps): <75 (less developed regions), 75-90 (transition regions), >90 (more developed regions); vizsgálatunkban ezt a kategorizálást vettük alapul.

A vizsgálatunkkor első lépésben kategorizáltuk az alaptábla (1. táblázat) szerint a régiókat, majd ábráztuk őket. Ez alapján kiderült, hogy bár éles töréseknek tűnnek, de valójában csak csekély eltérések vannak a régiók között, mivel mind a népsűrűség, mind az egy főre jutó GDP tekintetében elég folytonos adatsorunk van. Emiatt tovább finomítottuk a felosztást, s így a 3X3-as felosztás mellett döntöttünk. A népsűrűség szerinti felosztásnál az

Eurostat kategorizálását vettük alapul, így a 218 egységből 28 sűrűn lakott (nagyvárosi), 69 átmeneti és 121 ritkán lakott (vidéki) térség állt elő. A GDP/fő tekintetében pedig az EU szempontjait követtük a százalékos kategóriahúzásnál, de a kelet-közép-európai átlagot számoltuk ki hozzá, és ehhez viszonyítottunk, így végül előállt, hogy a >90% (fejlett) kategóriába 86 egység került, a 75-90% (közepesen fejlett) 32 egységet jelent, és a <75% (fejletlen) kategóriába pedig pontosan 100 egység sorolódott be. A két mutató szerinti térségtipizálás eredményét kategóriánként és országonként táblázatba foglaltuk (3. táblázat), valamint térképen ábrázoltuk (1. ábra).

1. ábra: Regionális különbségek (NUTS 3) Kelet-Közép-Európában a térszerkezeti tipizálás tükrében a 2010-es évek elején

Figure 1. Types of regions regarding to their economic and social position in the Central and Eastern Europe in 2010s

Adatforrás: Eurostat REGIO alapján saját számítás

Ez alapján megállapítható, hogy a térségben összefüggő, többcentrumú nagyvárosi zóna mindössze Dél-Lengyelországban lelhető fel, valamint a Bécs-Pozsony térség még ilyen; rajtuk kívül csak a fővárosok, egyes regionális központok és tágabb vagy szűkebb térségeik jelennek meg, mint sűrűn lakott régiók. A fejlettség dimenzióját is nézve, megállapítható, hogy a nagy népsűrűség egyúttal fejlettséget is tükröz e régióban (öt lengyel térség kivétel, amelyek közül három a nagyvárosi agglomerációt övező térséget jelenti (Krakkó, Łódź,

Wrocław külső gyűrűje), kettőnél pedig maga a dél-lengyel város (Sosnowiec illetve Bytom) és térsége ez).

A vidéki térségek elhelyezkedése nagyobb foltokat mutat az ábrán, de ezek a foltok nem összefüggők. Ha a fejlettséget is hozzávesszük, akkor viszont jobban kirajzolódik egy makroregionális megoszlás. A középső-nyugati zónában, azaz a dél-cseh, osztrák, szlovén térségben figyelhető meg összefüggően a fejlett vidék, amelyhez „színesítő elemként” jön csak hozzá néhány egyéb régió (két horvát (Isztria illetve Dubrovnik és térsége, leginkább a turizmusnak köszönhetően), egy magyar (Győr-Moson-Sopron megye, a fejlett Győr városa miatt), egy lengyel (Ciechanowsko-plocki, a plocki kőolajipar miatt), valamint egy szlovák (Trnavský kraj, a pozsonyi agglomerációt övező régió, Nagyszombat városával)). A fejletlen vidék, amely a domináns régiótípus (térségek egyharmada ide tartozik) viszont a déli, délkeleti térséget uralja (Horvátország, Románia, Magyarország), amelyen túl Lengyelországban is még sok elemű, de itt mozaikosabb, és a keleti országrészen túl Közép-Lengyelországban is jelentő kiterjedésű. (Ezekon kívül egy szlovák térség, Eperjes régiója, kapcsolódva a délkelet-lengyel elmaradott nagytérséghez, figyelhető meg.) A közepesen fejlett vidéki régiókból kevés van (10), ezek is öt országban szóródnak (Magyarországon három megye, Fejér, Vas, Zala, valamint két lengyel, szlovák, szlovén és egy cseh térség sorolódik ide).

A népsűrűség tekintetében átmeneti kategóriában elég hasonló elemszámú csoportok jöttek létre a fejlettség különbségeinek tekintetében. A fejlett nagyvárosi térségen kívül egyedül a fejlett átmeneti térségtípus van meg minden országban, az elemszám miatt viszont csak kisebb foltokban figyelhető meg területi összefüggés (észak cseh-szlovák határzóna középvárosokkal, Szlovéniában Ljubljana és térsége), a többi országban pedig szóródik a kategória; néhol nagyváros és térsége sorolódik ide (pl. Gdansk-Gdynia-Sopot, Szczecin, Temesvár, Brno, Rijeka, Salzburg, Graz, Klagenfurt, Linz), néhol a főváros szomszédsága (pl. Komárom-Esztergom, Varsót övező zóna nyugati fele), vagy több kisebb, nagyobb város és övezetük. A fejletlen átmeneti térségek viszont elég országspecifikusak, és kisebb összefüggő zónákat alkotnak Lengyelországban (főként északon) és Romániában (főként keleten). A közepesen fejlett átmeneti kategória pedig Lengyelország sajátossága, mellette még Romániában lelhetők fel nagyobb számban.

3. táblázat Térszerkezeti térségtípusok Kelet-Közép-Európában és országaiban
Table 3. Types of regions based on spatial structure in Central and Eastern Europe

	Darab régió	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen
		NAGYVÁROSI			ÁTMENETI			VIDÉKI		
PL	66	11	3	2	5	10	11	1	2	21
HU	20	1	-	-	1	1	4	1	3	9
SK	8	1	-	-	2	1	-	1	2	1
SLO	12	0	-	-	4	1	-	5	2	-
CZ	14	2	-	-	4	2	-	5	1	-
CR	21	1	-	-	1	-	2	2	-	15
RO	42	2	-	-	1	4	10	-	-	25
AT	35	5	-	-	5	-	-	25	-	-
Darab régió	218	23	3	2	23	19	27	40	10	71

A következő lépésben a nagyvárosokat is rögzítettük a térképen (1. ábra). A térség nagyváros-állományára összességében jellemző, hogy a milliós lélekszámú fővárosok után hiányoznak a milliós nagyvárosok, de elég hiányos a 0,5-1 M fős kategória is (négy lengyel város és Zágráb van itt), és a térség történelmi eseményeiből eredően viszont kis népességű,

de fővárosi funkciójú városok is bele tartoznak az állományba. A térség országainak népességnagysága, és az országok városállománya számottevően eltér, így ha össztérségi szinten nézzük, akkor megállapítható például, hogy a 89 db 100 ezer főnél népesebb város között Szlovákia két várossal, Szlovénia egy várossal, képviselteti csak magát, ugyanakkor 39 lengyel és 24 román város van a csoportban. Ebből ered az is, hogy egy kisebb lélekszámú város is lehet kiemelt regionális nagyváros egy-egy kisebb népességű országban.

Ha hozzávesszük a 100 ezer főnél népesebb városokat is a tipizáláshoz, akkor a kategorizálás valamivel összetettebb lesz, mivel néhány térségtípus esetében ez megkettőzi a csoportokat. A vidéki térségek esetében ez a fejletlen kategóriában egyértelmű: nagyobb számban megfigyelhetők mind olyan régiók, ahol van jelentős központ, és olyan is, ahol viszont nincs ilyen; erre látványos Lengyelország és Románia esete, de Magyarország is példa rá, Horvátországnál viszont csak nagy központ nélküli vidéki fejletlen régiók a jellemzők. A közepesen fejlett és a fejlett vidéki térségek viszont gyakorlatilag nagyváros nélküliek (kivételesen Plock térsége Lengyelországban, Plzen és Olomouc régiói Csehországban, Győr révén Győr-Moson-Sopron megye és Székesfehérvár révén Fejér megye). Az átmeneti térségeknél a fejlettek esetében megosztott a csoport, viszont a közepesen fejlett és a fejletlen átmeneti térségek többsége rendelkezik nagyvárossal, ám Lengyelország a fejletlenek, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Ausztria pedig a fejlett és a közepesen fejlettek esetében vegyesebb képet mutat. A nagyvárosi térségek viszont mind rendelkeznek kiemelt központtal, vagy a nagyváros agglomerációját jelentik.

Fontos azt is megvizsgálni, hogy az egyes országok közül melyik hány típusal rendelkezik (ami arra is vonatkozhat, hogy melyik ország hányféle regionális politikai kihívással küzd) (3. táblázat). Lengyelországban az összes típus megfigyelhető, ráadásul egyes típusok szóródnak, mások viszont részben térben összefüggőek; ebből a szempontból ez a legsokszínűbb és ebből eredően talán leginkább ellentmondásos ország a makrorégióban. (Tény, azonban, hogy itt a területi beosztás (NUTS 3) sem szokványos, több nagyváros magában egy régió.) A másik véglet Ausztria, három típusal, ahol csak a népsűrűség a megosztó dimenziója a fejlett országnak. Magyarország, Lengyelországhoz hasonlóan sokszínű, mindössze a közepesen fejlett és elmaradott nagyvárosi térségek (ahogy Budapesten kívül a nagyvárosok is) hiányoznak, ugyanakkor az is tény, hogy négy típus csak egy-egy elemszámú hazánkban. Szlovákia, bár kevés régiója van, mégis hatféle csoportban jelenik meg (igaz, itt is négy típus egy-egy elemszámú); az országban pedig hiányoznak a nagyvárosi térségek Pozsonyon kívül, valamint nincs fejletlen átmeneti térség. A többi négy országban öt-ötféle típus van: mindenhol hiányzik a nagyvárosi kategória a fejletlen kívül, és fő különbség, hogy míg Csehország és Szlovénia nem rendelkezik fejletlen térségekkel, addig Horvátország és Románia igen, és Románia minden vidéki régiója fejletlen.

Összegzés

Kelet-Közép-Európa képe a régiók térszerkezeti csoportosítása révén mind makroregionálisan, mind országos szinten viszonylag összetett, közelítésünk felől nézve nem jellemzők a nagy összefüggő homogén zónák. Egyes régiótípusok azonban markánsan jelen vannak kisebb területi összefüggő zónákkal. A vizsgált térség javának múltja, s így a társadalmi, gazdasági fejlődés is több elemében hasonló volt, ez tükröződik abban is, hogy számos régiótípus több országban is fellelhető, ugyanakkor az országok többségénél pedig elég sokféle típus van jelen, ami meg azt mutatja, hogy az egyes régiók hasonló és különböző fejlődési utakon vannak egy-egy országban, s így már nem igazán homogén, vagy egyszerű felépítésű országokról van szó a 2010-es évek elején. (Hazánk is jó példa erre, mert 20 területi egységünk hat illetve kilenc típusba sorolódott be a térszerkezeti kategorizálásban.) Egy középúton járhat valahol a térség, amikor még a múlt is rányomja bélyegét (hasonló

régiótípusok, esetleg részben el-eltérve országonként), másrészt viszont az új folyamatok már egyre több egyéni karakterrel bíró régiót formálnak Kelet-Közép-Európában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Artelaris, P., Kallioras, D., Petrakos, G. (2010): Regional inequalities and convergence clubs in the European Union new member-states. *Eastern Journal of European Studies*. 2010/1. szám. 113-133. old.
- Berend T. Iván, Ránki György (1969): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 723 old.
- European Communities (2010): Fifth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Egri Zoltán, Litauszky Borbála (2012): Térszerkezeti sajátosságok Közép-Kelet-Európában. <http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2012/2/egri.ppt> (Letöltés: 2014.02.20)
- Egri Zoltán, Töröcsik Viktória, Tánczos Tamás (2009): Regional HDI as a Territorial and Social Differentiation Index in Central Europe. In: Káposzta J. (ed.) *New elements and research in spatial economy*. Selye University, Research Institute, Komarno, 165-180. old.
- Enyedi György (1978): Kelet-Közép-Európa gazdasági földrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 292 old.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 1. rész: Csehszlovák és szlovák tanulságok. *Közép-Európai Közlemények* 2009/1. szám. 86-91. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 2. rész: Délszláv tanulságok. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/3. szám. 108-116. old.
- Halecki, Oskar (1962): *The Limits and Divisions of European History*. Notre Dame
- Hegedűs Dániel (2005): Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben...Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig való történetében. Recenzió. *Politikatudományi Szemle*. 2005/3–4. szám. 251–266. old.
- Heyns, Barbara (2005): Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*. 2005/31. szám. 163-197. old.
- Horváth Gyula (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány* 2009/12. szám. 1499-1512. old.
- Janos, Andrew C. (2000): *East Central Europe in the Modern World. The politics of the borderlands from pre- to postcommunism*. Stanford University Press.
- Kuttor Dániel (2009): Different regions – Regional differences in the Visegrad Four countries. In: Káposzta J. (ed.) *New elements and research in spatial economy*. J. Selye University, Research Institute, Komárom, 60-72.
- Kuust, Merje (2004) Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography* 28, 472-483. p.
- Lackó Miklós (1975): A fasizmus Kelet-Közép-Európában. In: *Válságok-választások*. Budapest.
- Lengyel Imre (2012): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In: Rechnitzer-Smahó (szerk.) *Járműipar és regionális versenyképesség*. SZIE, Győr, 191-229. old.
- Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*. 2001/3–4. szám. 81–103. old.
- Nemes Nagy József (2005) szerk.: *Regionális elemzési módszerek*. Regionális Tudományi Tanulmányok 11. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Okey, Robin (1992): Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. *Past & Present*. 1992/137. szám. 102–133. old.
- Pálné Kovács Ilona (2001): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs.

- Probáld Ferenc, Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In. Dövényi Zoltán, Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159-170. old.
- Probáld Ferenc, Szabó Pál szerk. (2007): Európa regionális földrajza II. Társadalomföldrajz. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon. 1997/ 5–6. szám.
- Rechnitzer János (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. Geopolitika a XXI. században. 2013/4. szám. 35-52. old.
- Szabó Pál (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. Tér és Társadalom. 2008/4. szám. 63-80. old.
- Szabó Pál, Farkas Máté (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. Tér és Társadalom. 2014/2. szám. (megjelenés alatt)

JEGYZETEK

¹ Probáld Ferenc, Szabó Pál szerk. (2007): Európa regionális földrajza II. Társadalomföldrajz. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

² Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. Tér és Társadalom. 2001/3–4. szám. 81–103. old.

³ Hegedűs Dániel (2005): Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben...Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig való történetében. Recenzió. Politikatudományi Szemle. 2005/3–4. szám. 251–266. old.

⁴ Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon. 1997/ 5–6. szám.

⁵ uo.

⁶ uo.

⁷ im. Mező F. (2001)

⁸ Okey, Robin (1992): Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. Past & Present. 1992/137. szám. 102–133. old.

⁹ uo.

¹⁰ im. Probáld F, Szabó P. szerk. (2007)

¹¹ Probáld Ferenc, Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In. Dövényi Zoltán, Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159-170. old.

¹² im. Romsics (1997)

¹³ uo.

¹⁴ im. Probáld F., Szabó P. (2005)

¹⁵ Janos, Andrew C. (2000): East Central Europe in the Modern World. The politics of of the borderlands from pre- to postcommunism. Stanford University Press. 4.o.

¹⁶ European Communities (2010): Fifth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

¹⁷ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Urban-rural_typology (letöltve: 2014.02.25.)